

1. Гордієнко О.А., Шевчук Т.О. Словникова робота на уроках української мови в початковій школі // Педагогічна Житомирщина, 2008. – № 1. – С. 22 – 25.

Серед найважливіших й найактуальніших проблем сучасної методики викладання української мови в початкових класах залишається питання мовленнєвого розвитку молодших школярів. Адже формування і розвиток навичок правильного, виразного, чистого мовлення учнів – одне з найважливіших завдань вивчення рідної мови, яке потребує розв'язання практично на кожному уроці.

Сучасна методична наука виокремлює такі напрями роботи із розвитку мовлення дітей:

- а) словникова робота;
- б) робота над словосполученнями і реченнями;
- в) розвиток зв'язного мовлення.

Як бачимо, важливою ланкою у системі роботи над розвитком мовлення молодших школярів виступає словникова робота.

Сучасні методисти досліджують найрізноманітніші аспекти проблеми словникової роботи в початкових класах: Павленко Л. – слова мовного етикету і практичне їх використання молодшими школярами [1], Мовчун А – роботу над літературними термінами в початковій школі [2], Крикун М – роль слова в розвитку зв'язного мовлення дітей молодшого шкільного віку, [3], Дубовик С. – розвиток діалогічного мовлення учнів початкових класів [4] та ін. Названі аспекти є об'єктом розгляду відповідних публікацій і становлять безперечний інтерес для вчителів-практиків.

Лексичне багатство рідної мови не може засвоюватися молодшими школярами стихійно. Тому система словникової роботи передбачає такі основні напрями:

1) збагачення словника учнів новими словами і розширення його новими значеннями уже відомих лексем;

2) уточнення словника, яке передбачає роботу над паронімами, синонімами, антонімами, омонімами; засвоєння багатозначності, лексичної сполучуваності слів, зокрема, у фразеологічних одиницях;

3) активізація словника – переведення слів із пасивного словникового запасу учнів у активний;

4) витіснення із вживання нелітературних слів, переведення їх із активу в пасив. Це слова просторічні, жаргонні, які діти засвоїли під впливом оточуючого мовленнєвого середовища. Сюди ж можна віднести викривлення слів інтерферентного характеру (*у відміну від тебе, відповідати по бажанню, по домовленості з батьками замість – на відміну від тебе, відповідати за бажанням, за домовленістю з батьками*).

У початкових класах у найдоступнішій формі і без позначення явищ лексикологічними термінами відбувається формування в учнів таких понять, як синонімія, антонімія, багатозначність слів, омонімія. Діти ознайомлюються також зі словами-паронімами. Можна констатувати, що

молодші школярі недостатньо орієнтуються в розрізненні значень слів-паронімів, оскільки такі слова можуть бути дуже близькими за вимовою.

Як показує практика, робота з уточнення лексичних значень паронімів часто має стихійний характер. Щоб цього уникнути, готуючись до уроку, вчитель має скрупульозно аналізувати кожний запропонований учням текст, виписуючи в план-конспект слова, значення яких потребує уточнення. Наприклад, якщо в тексті зустрічається слово *адресат*, то варто написати на дошці й пояснити й *адресант*, навіть незважаючи на відсутність цього слова в тексті.

На уроках української мови з метою збагачення словникового запасу учнів пояснюємо їм значення й таких слів-паронімів: *абонент* – *абонемент*; *мимохідь* – *мимохіть*, *особовий* – *особистий*, *заповіт* – *заповідь*, *тактовний* – *тактичний*, *рідкий* – *рідкісний*, *компанія* – *кампанія*, *вести* – *везти* та ін.

З метою закріплення розуміння значень слів-паронімів пропонуємо дітям ввести їх у речення. Адже знання загального значення слова не завжди служить показником того, що учні розуміють його в контексті. Вони часто не усвідомлюють відтінків значень, яких слова набувають у контексті.

Типові помилки учнів, пов'язані з вживанням слів, зумовлені недостатньою увагою до словникової роботи вчителів.

По-перше, лексична робота в школах носить нерегулярний, епізодичний характер; постійного ускладнення завдань не спостерігається. Спеціальні словникові вправи проводяться, як правило, лише під час вивчення розділу "Слово".

По-друге, вчителі недостатньо працюють над уточненням відтінків значень синонімів, антонімів, багатозначних слів, паронімів. Якщо така робота ще проводиться на уроках читання, то на уроках мови вона, на жаль, досить епізодичне явище.

По-третє, спостерігається одноманітність методичних прийомів роботи над словом. Часто-густо вся лексична робота зводиться до з'ясування значення так званих "незрозумілих" слів. Майже зовсім не застосовуються, наприклад, прийоми зіставлення значень слів (*летіти* - *літати*, *бігати* - *бігти*), уточнення значень слів-синонімів (*жадібний* - *скупий*; *йти* - *сунути* – *дибати* – *лізти* - *ледве ногами перебирати*); підбір антонімів до багатозначних слів (*свіжий хліб* - *черствий хліб*, *свіжий вітер* - *теплий вітер*, *свіжа газета* - *стара газета*, *свіжі огірки* - *солоні огірки*), спостереження за вживанням синонімів, антонімів, багатозначних слів у тексті та ін.

По-четверте, вчителі не завжди правильно вибирають лексеми із тексту для пояснення їх значень учням; часто зосереджують увагу на словах, які не несуть ідейного навантаження, а ключові слова, важливі для розкриття змісту твору, ігнорують. Варто також звертати увагу на доцільність введення до активного словникового запасу деяких лексем, а також правильне використання прийому семантизації слів за допомогою добору синонімів.

Адже цей прийом учителі не завжди доводять до логічного завершення, а обмежуються лише добором синонімів до аналізованого слова, не розрізняючи відтінків їх значень. Це обмежує мовленнєвий розвиток дітей, бо вони не відчують смислових і емоційних відтінків у словах-синонімах, значення одного слова прирівнюється до значення іншого. Наприклад, "жадібний" у тлумачному словнику пояснюється як такий, який пристрасно прагне до збагачення, а "скупий" - як надмірно ощадливий по відношенню до себе і щодо інших. У дитячому розумінні поняття "жадібний" і "скупий" зливаються і мають безумовно негативне значення. Але слово "жадібний" в українській мові багатозначне, і поряд із висловом "жадібний до грошей" вживається і "жадібний до праці", "дивитися жадібними очима". Багатозначним є і слово "скупий", вживаючись в українській мові не завжди з негативним відтінком: *скупий відпочинок*, тобто надто малий, короткий, недостатній в якому-небудь відношенні.

Отже, лише пильна увага до слова, до нюансів його лексичних значень, скрупульозна систематична робота над правильним вживанням лексем сприяють суттєвим досягненням в мовленнєвому та інтелектуальному розвитку школярів.

Методика рекомендує вчителям під час підготовки до уроку читання уважно вивчити новий текст, відібрати з нього такі групи слів для проведення словникової роботи (під час уроку варто виписати їх на дошці):

- 1) слова, нові для учнів, значення яких потрібно пояснити;
- 2) слова, що вживаються у тексті в переносному значенні; необхідно пригадати і прямі значення цих слів;
- 3) ключові слова, важливі для розуміння ідеї тексту;
- 4) слова, важкі в орфоепічному плані: потрібно буде попрацювати над правильною їх вимовою;
- 5) близькозвучні слова, значення яких варто уточнити.

Методика оперує різноманітними способами семантизації слів, їх вибір учителем залежить від особливостей пояснюваного слова. Це і використання картини чи малюнка, і добір синоніма або антоніма до слова, і розгорнуте тлумачення, і введення слова в зрозумілий контекст.

Як вже зазначалося, важливе значення для збагачення і розширення словника молодших школярів має робота над синонімами – словами, близькими за значенням. Синоніми можуть відрізнятися:

- 1) відтінками лексичного значення;
- 2) емоційно-експресивним забарвленням;
- 3) стилістичною приналежністю;
- 4) ступенем вживаності та сполучуваності з іншими словами.

Учитель має прагнути до того, щоб діти точно розуміли значення синонімічних слів, мали достатню їх кількість у словниковому запасі та вміли добрати саме те слово, яке необхідне для найбільш точного і яскравого висловлення думки. Так, робота над синонімами може проходити у формі бесіди за малюнком:

- Що зображено на малюнку? (Осінній ліс).

- Як називаємо цю пору осені?(Золота осінь).
- Чому осінь називають золотою? (Багато жовтого листя, воно здається золотим).
- А ще якого кольору листочки на деревах і на землі?(Червоні, багряні).
- А який день зображено на малюнку? (Теплий, сонячний, ясний).
- Як можна сказати про землю? (Вкрита чи встелена різнокольоровим листям).
- Яке небо? (Світло-синє, лазурове).
- Ми бачимо, що в лісі ростуть віковічні сосни та ялинки. Що означає слово "віковічні"? (Вони росли сто років, тобто цілий вік).
- Яким близьким за значенням словам можна замінити слово "віковічні"? (Дуже старі). А ще можна сказати: столітні сосни та ялинки.

Цікаво проходить робота з добору синонімів, використаних у віршах:

Ой яка чудова українська мова!
 Де береться все це, звідкіля і як?
 Є в ній ліс - лісок - лісочок, пуща, гай, діброва,
 бір, перелісок, чорноліс. Є іще й байрак.
 І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
 Можна "звідкіля" і "звідки", можна і "звідкіль".
 Є у ній хурделиця, віхола, завія,
 завірюха, хуртовина, хуга, заметіль"

(О. Підсуха)

Дуже корисна робота з синонімами, яка полягає в редагуванні тексту: слова, що повторюються, потрібно замінити іншими, близькими за значенням:

Липа

Біля нашого двору зацвіла липа. Квітки липи жовті-жовті і дуже пахучі. Раді бджоли цій порі. Адже стара кучерява липа виділяє нектару не менше, ніж гектар гречки. А ще липа допомагає людям позбавитися простуди. Хто п'є чай із заваркою з сушеного липового цвіту, той серйозно зміцнює своє здоров'я. Ми всі милуємося липою, з радістю доглядаємо липу.

Слово "липа", що повторюється у тексті, діти замінюють словами дерево, красуня. Ці слова, безперечно, не утворюють синонімічного ряду, але в цьому контексті вони називають один і той же предмет – липу. Такі синоніми носять назву контекстуальних, функціонально-мовленнєвих, тому що зближення їх значень відбувається в конкретному тексті чи ситуації мовлення.

До словникової роботи належить і робота з антонімами – словами однієї частини мови з протилежним значенням. Роботу з антонімами можна організувати на основі спостережень над прислів'ями, оскільки багато з них побудовані на протиставленні понять, виражених словами-антонімами:

З добрим поживеш – добро переймеш, а з лихим зійдешся – того й наберешся.

З праці – радість а з безділля – смуток.

Маленька праця краще за велике безділля.

На чорній землі хліб білий родить.

Брехень багато, а правда одна.

Краще чесно, ніж безчесно.

Колос повний до землі гнеться, а пустий догори пнеться.

Крім пояснення значення антонімів, можна проводити підбір антонімів до поданих слів, до багатозначних слів, складання речень із парами антонімів та ін.

Із багатозначністю слів діти стикаються постійно, але не завжди усвідомлюють її. Дуже важливо показати багатозначність слова в тексті, планувати спеціальну роботу над багатозначними словами на уроках читання і мови.

До поняття багатозначності варто вести школярів від алегоричного, образного вживання слова, тому робота над образністю мови письменника є дуже важливим аспектом аналізу художнього твору на уроці читання.

Вживання слів у переносному значенні вимагає своєрідного "перекладу" з узагальнених значень на образи-уявлення. Образність мови, на яку слід звернути увагу школярів, особливо під час аналізу тексту на уроках читання, є важливою ознакою віршованих творів:

Весняні струмочки

Цілу зиму спали,

А тепер прокинулись,

Зразу бігти кинулись, дзвінко заспівали:

– Ми струмочки весняні,

Ми струмочки голосні,

Спішимо до річки,

Нашої сестрички.

(Г. Демченко)

Під час уроків мови та читання досить часто вчителі не розмежовують багатозначність і омонімію. У той же час роботу над цими явищами варто починати вже в початкових класах.

З багатозначністю слова, з його здатністю виступати в додаткових, образних значеннях пов'язані фразеологічні звороти. Над ними в текстах слід працювати так, як і над словами, тобто пояснювати значення незрозумілих фразеологізмів, виписувати їх на дошці, активізувати у мовленні дітей.

Кінцевою метою словникової роботи є активізація максимальної кількості засвоєваних слів, формування в дітей уміння використовувати їх правильно, доречно, добирати такі мовленнєві засоби, які найяскравіше висловлюють думку.

У шкільній практиці, на жаль, активізація словника дітей проходить досить стихійно, спеціально не планується. А цю роботу бажано планувати, проводячи її на уроках читання, мови і розвитку мовлення. Безперечно, активізовані слова повинні бути пов'язані зі змістом тексту, що розглядається, з темою уроку мови чи розвитку мовлення. Зокрема, вже в першому класі, працюючи над реченням, можна активізувати

звуконаслідувальні дієслова: *кінь ірже, корова мукає, свиня хрюкає, кішка муркоче чи нявкає, ведмідь реве, вовк виє, тигр рикає, курка кудкудаче, качка крякає, жаба квакає*. Тут доречно використати малюнки тварин.

Пізніше, під час вивчення іменника, можна, наприклад, активізувати слова з суфіксами особи:

Хто їздить на мотоциклі? (Мотоцикліст).

А на велосипеді? (Велосипедист).

Хто працює на крані? (Кранівник).

А на бульдозері? (Бульдозерист).

А на екскаваторі? (Екскаваторник).

Хто грає на баяні? (Баяніст).

А на скрипці? (Скрипаль).

А на гітарі? (Гітарист).

Слова активізуються також під час переказу прочитаного тексту з використанням найважливішої лексики і фразеологізмів, у процесі зіставлення дітьми оповідань, написання творів різних жанрів із вживанням опорних слів.

Добираючи опорні слова для складання речень чи тексту, вчителю необхідно потурбуватися про те, щоб ці слова були зрозумілими дітям. В іншому випадку школярі можуть вжити їх неправильно. Так, в одній із шкіл діти склали такі речення за опорними словами на тему "Бібліотека":

На абонентах стоять різні книги.

У бібліотеці є словники, підручники, каталоги.

Я люблю читати белетристику, фантастику, книжки, казки, оповідання.

Щоб уникнути таких прикрих помилок, учитель має поставитися до словникової роботи з усією серйозністю і відповідальністю. Адже саме в початковій школі закладається основний словник школяра, і тому учень повинен не лише правильно зрозуміти значення слова, але й засвоїти його. Це означає, що слово має увійти в словник дитини і активно використовуватися в її власних висловлюваннях. Оскільки мовленню молодших школярів часто притаманне неправильне вживання слів внаслідок неправильного або неточного розуміння їх значень, бідність активної лексики, найперспективнішими напрямками в дослідженнях проблеми словникової роботи в початкових класах залишаються робота з уточнення словника молодших школярів, активізація словника в результаті щоденної практики продуктивного слововживання.

Список використаної літератури

1. Павленко Л. Як слово мовиться (Урок мовного етикету в 2 класі) // Початкова школа. – 2003. – №10. – С. 14-15.
2. Мовчун А. Запрошуємо у світ літературних термінів // Початкова школа. – 2003. – №10. – С. 35-38.
3. Крикун М. Роль слова в розвитку зв'язного мовлення молодших школярів // Початкова школа. – 2003. – №11. – С. 27-35.
4. Дубовик С. Розвиток діалогічного мовлення школярів на уроках української мови // Початкова школа. – 2002. – №7. – С. 19-22.

5. Симоненко Т. Виховувати мовну культуру з дитинства // Початкова школа. – 2000. – №8. – С. 44-45.